ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 4—6 ԱՊՐԻԼ—ՅՈՒՆԻՍ ՀԴ. ՏԱՐԻ 1960

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԻՐՆ ԲԻԲԼԻ ՀԱՄԵՄԱՏ

Հերբերտ Դուդա, Վիեննայի Համալսարանի Արեւելեան լեզուներու ուսուցչապետը, 1959ի սկիզբները հնորհիւ Munksgaard / Kopenhagen Դանիմարկայի հրատարակչական տան, լոյս ընծայած է Իբն Բիբլի «Սելջուկեան Պատմութիւնը» վերնագրեալ թարգմանութեամբ[1]:

Իբն Բիբլի Պարսիկ ազնուական տոհմէ կը սերէր: Հայրը՝ Մաջդուդդին Մուհամէդ թարգմանն, վէզիրապետն էր հռչակաւոր Խուարեզմշահ Ջալալեդդինի: 1231ին երբ Ամիդի մօտ Մոնկոլները չարաչար պարտութեան մատնելով անոր իշխանութեան վերջ տուին, Իբն Բիբլի ծնողքը կ'ապաստանին Մալիք Աշրաֆի մօտ Դամասկոս: Յետոյ Սուլթան Ալայեդդինի հրաւէրով կ'երթան անոր արքունիքը Կոնիա նոյն պաշտօնով: Իբն Բիբլի մայրը իբր վէզիրական կին, եզակի դէմք մըն էր նոյն դարուն: Ան հմուտ էր մանաւորապէս աստեղագիտութեան, զոր ուսած էր իր հօրմէն՝ հռչակաւոր իրաւագէտ Մուհամէդ Բ. Եահեայի մօտ:

Իբն Բիբլի բուն անունն էր Հիւսէյն որդի Մուհամէդի, որդի Ալի Ջաֆարի առ Ռուզպէհ: Իր կեանքի մասին անդրադարձներ կը պակսին: Ամէն պարագայէն լաւագոյն կրթութիւն ստացած է իր ծնողքէն եւ կարգացած իր հայրենի դրականութեան գլուխ – գործոցները, մանաւանդ Ֆիրդուսիի Շահնամէն, որուն ազդեցութեան տակ կը ձեռնարկէ գրել Սելջուկնամէ մը «al-Awāmir al-'Alā'īja fi'l-umūr al-'Alā'īja» տիտղոսին ներքեւ, այսինքն Ալայ(եդդին Աթա Մալիք Ջուվանիի) հրամանով գրի առած է Ալայ(աեդդին Քայքոբադի) գործերը:

[1] Herbert W. *Duda*, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī Munksgaard. Kopenhagen 1959 էջ XVII+366.

Իր պատմութիւնը կ'ընդգրկէ 1192 – 1280 թուականներու դէպքերը Սելջուկեան սուլթաններու: Ընդարձակագոյն մասը կը բռնէ Ալայեդդին Քայքոբադի շրջանը: Իբն Բիբլի գիրքը մեր ձեռքը հասած է երկու ձեւով, ընդարձակ եւ համառօտ: Առաջինը բուն հեղինակին գործը կը ներկայացնէ, իսկ երկրորդը հեղինակին կենդանութեան անծանօթ անձի մը կողմէ կատարուած համառօտագրութիւն մըն է: Իբն Բիբլի երկն ըստ ինքեան դիւցազներգութեան նկարագիր ունի: Ամէն բան չհայլուած՝ եւ արեւելեան դունագեղ պերճութեամբ նկարագրուած են իր դիւցազներու քաջագործութիւնները: Համառօտագրութեան հեղինակը չանցած է, ինչպէս ինքը կը խոստովանի, այդ չհայլաբանութիւնները յապաւել, սակայն եւ այնպէս իր գործին մէջ ալ կը մնայ դիւցազներգական նկարագիրը գրեթէ անեղարար: Այս համառօտագրութիւնն է որ թարգմանած է Դուդա: Որքան ալ միակողմանի եւ ներբողական գրութիւն մըն է, սակայն եւ այնպէս ականատեսի կողմէ գրի առնուած պատմական մեծարժէք գործ մըն է: Կը բովանդակէ իր մէջ պատմական կարեւոր դէպքեր եւ աշխարհագրական նկարագրութիւններ, որոնք առ հասարակ տեղ ունեցած են պատմական Հայաստանի, Կիլիկիայի եւ Փոքր Ասիայի մէջ: Ուստի, կարծեմ, աւելորդ աշխատանք մը պիտի չնկատուի, եթէ այստեղ ամփոփելով առաջ բերենք Հայաստանի եւ Հայոց պատմութեան հայոց կէտերը:

ԴԻԱՍԵԴԻՆ ՍՈՒԼՏԱՆԻ ՀԱՆԴՊԻՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ (էջ 23)

Լեւոն Թագաւորն[2] երբ կը լսէ թէ, սուլթանն Հայաստան կու գայ, իսկոյն ընդ առաջ

[2] Իբն Բիբլի ընդգրկին մէջ բառական կը գործածուի Լիֆոն Թագֆոր յ ؛ ؛ Հայ կիլիկեան Թագաւորներու համար, նոյն իսկ ուրիշ քրիստոնեայ Թագաւորներու համար հայ թագաւոր բառը կը գործ-

© National Library of Armenia

կ'երթայ եւ մեծ պատիւներով զինք կ'ընդունի եւ վեց ամիս իր մօտ կը պահէ: Այստեղէն կը մեկնի յետոյ Ալբիստան, ուր չի մնար երկար: Կ'անցնի Ամիդ եւ ապա Ախլաթ, ուր կ'իջեւնէր Մալիք Բալաբան: Մեծ պատիւներով կը հիւրասիրուի այստեղ, ուսկից ճամբայ կ'ելլէ դէպի ձմրնիկ, ուր նաւ նստելով կ'երթայ Պոլիս (էջ 27):

ՌՈՒԲԵՆԵԴԻՆ ՍՈՒԼՏԱՆԻ ԱՐՇԱԻԱՆԲԸ ԴԷՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ՆԱՀԱՆՋԸ (էջ 36)

Ռուբենեդրէնի Սելջուկեան պետութեան միահեծան տէր դառնալէն յետոյ կը խորհի ոխը սրտին մէջ արշաւել Վրաստան Թամարի դէմ, որ ժամանակին իր ձեռքն ուզած էր եւ ինքն իրը իսլամ զարչանքով մերժած էր այդ առաջարկը: Հակայ բանակ մը ոտքի կը հանէ եւ հրաւէր կ'ուղղէ չրջակայ թագաւորներու եւ իր եղբայրներուն: Իրեն օգնութեան կու գան Ալբիստանի տէրը՝ իր եղբայրը Մուղիթէդդին Տուղրուլչահ, իր փեսան Մալիք Ֆախրեդդին Բահրամշահ Երզնկայի ամիրան, Մենգիւչեան Զապիի սերունդէն, որ իր անբասիր վարքով, զթառատ սրտով ու քաղցրութեամբ ամէնէն յարգուած էր: Իր իշխանութեան օրով (1168–1225) ոչ մի հարստանիք եւ կամ սուպի հանդէս տեղի չէր ունենար, երբ իր կողմէ կերակուր կամ խորտիկ իր խոհանոցէն չզար, եւ կամ ինքն անձամբ իր ներկայութեամբ չպատուէր: Ձմեռ ժամանակ իսկ իր ամբարներէն ցորենի կառքեր կ'ուղարկէր ամայի վայրեր թռչուններու կեր ու անուշդ մատակարարելու համար: Իսկ Էրզրումի ամիրան, Սալդուկեան ցեղէն, Ալափեդդին կը ջանայ խոյս տալ ամէն կերպով անոր օգնելէ: Այս պատճառով Սուլտանը զինքը վար կ'առնէ եւ անոր երկիրը կու տայ Մուղիթեդդին Տուղրուլչահի: Եւ անհամար դիւաւորներով յառաջ կը խաղայ դէպի Ափխազներու երկիրը: Անհաւատները մեծ բազմութեամբ ընդդէմ կ'ելլեն: Երկուստեք սաստիկ կռիւներ տեղի կ'ունենան եւ բազմաթիւ մահեր: Մինչ Սուլտանը կը յուսար թէ թըշնամին պարտութեան պիտի մատնէր, ձախող ատեղը զինքը կը հարուածէ եւ բովանդակ բանակով չարաչար պարտուած փախստական կը հասնի Էրզրում: Ուր իր վէրքերէն ապա-

ածէ նաեւ համառօտագիրը, համեմատէ անդ էջ 66–67 (կիս Ալէքսի Սինոպի Թագաւորին համար մի քանի անգամ գործածած):

քինած կը վերադառնայ Կոնիա: Այստեղ երբ կրկին կը պատրաստուէր իր պարտութեան վրէժն առնել, կը մեռնի 1204 Օգոստոս 29ին:

ԻԶԶԵԴԴԻՆ ՔԼԼԸՃ (ԱԼԻՃ) ԱՐՍԼԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐԸ (էջ 36–50)

Ռուքնեդդինի մահուան վրայ իր երեք խորհրդականները Նուխ Ալփ, Էմիր Մենգէ եւ Թոռնիկ[3], որոնք Թոքատ կը գտնուէին, իսկոյն արքունիք գալով գահ կը բարձրացնեն անոր անչափահաս որդին Իզզեդդին Քըլըճ Արսլան, եւ որուն խնամակալութիւնը նոյնպէս իրենք կը ստանձնեն: Իսլամ Թագաւորները, Հռոմի կայսրները եւ Հայաստանի Թագաւորները կը ճանչնան զինքը եւ մեծ ընծաներով կը պատուեն անոր գահակալութիւնը (36): Միայն երեք սահմանապահ իշխաններ՝ Եաղըբասանի երեք որդիները, զինք սուլտան չեն ճանչնար· գաղտնի կը կանչեն Զաքարիա սենեկապանը, որ չատ նշանաւոր եւ քաջ մարդ էր եւ բոլոր լեզուներու տեղեակ, կը խնդրեն որ երթայ հրաւիրէ Զիաեդդին սուլտանն իր հայրենի գահը դրաւելու համար: Զաքարիա կրօնաւոր ձեւանալով կը յաջողի ներկայանալ Սուլտանին Մաւրոզոմիէի իշխանութեան երկրին մէջ, ուր կը գտնուէր ան: Իրը ծանօթ սուլտանին սիրով կ'ընդունուի անոր կողմէ Զաքարիա, եւ կը պատմէ թէ ինչպէս Ռուքնեդդին չարաչար պարտութիւն կը կրէ Ախլաթայի դէմ կատաղած արշաւանքին մէջ եւ թէ ինչպէս կը մեռնի: Սուլտանն ուրախացած կ'որոշէ վերադառնալ ու գրաւել սելջուկեան գահը (36–39):

1206ին Փետրուար 11ին կրկին կը բարձրանայ Սելջուկեան գահին վրայ եւ 1207ին Մարտ 3ին կը ձեռնարկէ աշխատանք մը Աստղային Ֆրանքներու դէմ: Այլուսա մեզի ծանօթ է թէ Զիաեդդին 1208–9ին միանալով Ալ–Զահիրի հետ յարձակում կը գործէ Կիլիկիայի վրայ եւ կը գրաւէ Բերդուս կամ Բարդունք բերդը (Գրուաէ, Պատմութիւն Աշակերաց· հմր. Գ. էջ 259–60):

Զիաեդդին 1211 Յունիս 15ին Լաոկոբիսի դէմ մղած պատերազմին մէջ կը մեռնի

[3] Դուզա անծանօթ հայ Թոռնիկ անուան, կը ծանօթագրէ թէ Թոռնիկ հաւանաբար յոյն Τορνίκιος հետ նոյն է: Իրն Բիւրի առ հասարակ հայ իշխաններու անուններէը հարազատ ձեւով կը ներկայացնէ, ինչպէս այստեղ كورنيق (տես էջ 36 ծն. a):

եւ իրեն կը յաջորդէ իր երէց որդին Իզզեդդին Քայքաուս, որ Մալաթիայի մալիքն էր (47–50):

ԿԵՍԱՐԻԱՑԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ (էջ 51–58)

Իզզեդդինի եղբայրը, Ալայեդդին Քայքոբաղ, լսելով իր հօր մահը, իսկոյն իր մօտ կը հրաւիրէ Էրզրումի մելիքը՝ Մուղիթեդդին Տողրուլչահ իր հօրեղբայրը, որուն հետ լաւ յարաբերութիւն ունէր, եւ կ'ուղարկէ հայոց Լեւոն Թագաւորին, անոր օգնութիւնը խնդրելու համար, որուն փոխարէն կը խոստանար անոր տալ Կեսարիա: Հայոց արքան սիրով յանձն կ'առնէ, եւ միասնաբար կը պաշարեն Կեսարիա քաղաքը, ուր կը գտնուէր նոյն ժամանակ նորընտիր սուլտանը: Մինչ վերջինս յուսահատ կը պատրաստուէր փախչիլ Կոնիա, Կեսարիայի կուսակալը, Զալալեդդին Քայսար, մուտք գործելէն, պատրուակով մը կը դիմէ սուլտանին մօտ: Երկար խորհրդակցութենէ յետոյ սուլտանին քրոջ հետ թանկագին դաստառակը (destarče), որ 12,000 ոսկի գնար կ'արժէր, առած նոյն գիշերն իսկ միակ պահակի մը հետ կը դիմէ հայոց Լեւոն Թագաւորին, որուն հետ առաջ լաւ յարաբերութիւններ ունէր: Թագաւորին կը ներկայացնէ սուլտանին նուէրը եւ կը խնդրէ բարեկամութեան դաշինք մը կնքել, որուն համեմատ սուլտանը կը խոստանար 12,000 Mudd ցորեն տալ հայոց ամբողջներուն եւ ճանչնալ անոր տէրութեան սահմանները եւ ոչ մի ժամանակ վնաս հասցնել հայոց երկրին, պայմանով որ Թագաւորն ալ փոխադարձ պահէ դաշինքը: Երկուստեք համաձայնութիւնը կը կնքուի: Եւ Լեւոն անմիջապէս հրաման կ'ընէ բանակին, վերցնել քաղաքին պաշարումը: Նոյն գիշերն իսկ ուղտերը բեռնաւորած հայ բանակը կը մեկնի եւ առաւօտ իսկ հայկական սահմաններուն վրայ կը գտնուէր: Լուսաբացին Ալայեդդին եւ Տողրուլչահ վերահասու կ'ըլլան իրողութեան եւ չունենալով թէ պիտի կարենային առանձին սուլտանի հետ գլուխ հանել, իրենք ալ կը վերցնեն պաշարումը եւ կը մեկնին, մին Անկարա, իսկ միւսն իր երկիրը Էրզրում:

Սուլտանին սպարապետը Զայնեդդին Բէչարա պատգամաւորներ կ'ուղարկէ հայոց Լեւոն Թագաւորին հաղորդելու համար թէ սուլտանին վերին իշխանութիւնն ամենուրեք հաստատուած է: Լեւոն ընծաներով իր խընդակցութիւնը կը յայտնէ (էջ 55):

ՍՈՒԼՏԱՆԻ ԴԷՊԻ ՏԱՐՍՈՆ ԱՐՇԱԻԱՆԲԸ (էջ 70–71)

Սուլտան Իզզեդդին իր գահին վրայ հաստատուելէն յետոյ կը ձեռնարկէ իր աշխարհակալութիւնն ընդարձակել, նախ յարձակելով Սինոպի վրայ, որուն Թագաւորն էր կիր Ալէքս (Ալէքս Ա. Կոմնենոս Տրապիզոնի կայսրը):

Սինոպի պաշտումէն յետոյ 1 Նոյեմբեր 1214ին կը գառնայ Կեսարիա, ուր ձմեռը կ'անցնէ եւ գարնան կը լսէ գանգատներ Լեւոնի մասին, թէ գաչինքը չի պահեր: Կ'ուղէր իսկոյն արշաւել անոր երկիրը, սակայն իր զօրավարները խորհուրդ չեն տար այս ջերմ օրերուն պատերազմի ձեռնարկել:

Աչնան սկիզբը կը հրամայէ իր բանակին հրամանատարներուն, որոնք կազմ եւ պատրաստ էին քալել դէպի հայկական Կիլիկիա: Ահագին բազմութեամբ Կուսիդերէյի վրայէն կը մտնէ Կուրկին (այժմ Körküm Su?): Թաւուրը (Tekvur) լսելով սուլտանի մուտքն իր սահմանները, ուրիշ միջոց չունէր խորհելու, բայց եթէ հաւաքել իր բովանդակ ուժերը, սուլտանին դիմադրելու համար:

ՋԻՆՋԻՆ ԲԵՐԴԻՆ [جنجين] ՊԱՇԱՐՈՒՄՆ ՈՒ ԴՐԱՒՈՒՄԸ (էջ 71–74)

Սելջուկեան բանակն անցնելով սահմանը կը հասնի Ջինջին[4] ամրոցը, որուն համար կ'ըսեն, թէ ամէնէն ամրացուն է: Սոփուած էր սուլտանի բանակն այդ եւ երկրորդ բերդ մը կանջին[5] (կանչին) պաշարման ենթարկել:

[4] Հետեւելով Դուզայի ուղղագրութեան Ğinğin տառադարձեցինք Ջինջին, սակայն նկատի ունենալով որ Բիւրի հայ աշխարհագրական անուններն առ հասարակ կիլիկեան բարբառի արտասանութեամբ կը ներկայացնէ, կարելի է ապահովապէս Ջինջին ձեւն ուղղել Ճանճինի, որ կը յիշուի հայ պատմագիրներէ եւ նաեւ ձեռագրական տարբերակները նոյնը կը հաւատան համաձ. Անդ էջ 71 ծն. d. Houtsma, Recueil III. p. 143, 20 գրուած جنجين կարդալ Ճանճինի = Čančin.

Այս ամրոցին մասին տես Հ. Գ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ 1885 էջ 194:

[5] Հայ մատենագիրներու մօտ նոյնպէս կը յիշուի կանչոյ բերդ մը, որքան ալ այստեղ Դուզա Kānğin ձեւն ընտրած է սակայն ուղիղ ձեւը պահուած է Houtsma Recueil III. p. 144, 21 كانجين համաձ Անդ

1473-71

© National Library of Armenia

Քարաձիգ մեքենաները անդադար կերպով կը հարուածեն երեք օր երեք գիշեր Զինջին ամրոցը: Մեծամեծ կոտորած տեղի կ'ունենար: Ամրականները կը խնդրեն երեք օր պայմանաժամ, յուսալով թէ Լեւոն իրենց օգնութեան կրնար հասնիլ: Սակայն թագաւորը լուր կը ղրկէր թէ ինքն իսկ կարօտ էր օգնութեան: Երեք օր յետոյ բերդականներն անճնատուր կ'ըլլան սուլտանի բանակին: Կարգն եկած էր Կանջին բերդին, որ լաւ ամրացուած էր: Սելջուկները սաստկակոծ ռմբակոծելէ յետոյ կը յաջողին երկար սանդուղներով բարձրանալ պարիսպներուն վրայ եւ զրոհով մը խուժել ամրոցին մէջ: Սոսկալի կոտորածով ու արիւնի հեղեղով կ'ոտոզուի անհատատներու (քրիստոնեաներու) ամրոցը եւ կը բացուին դուռները: Ներս կը մտնէ կատաղած բանակը եւ կը սկսի ահեղ կոտորած, կողոպուտ եւ գերեվարութիւն:

Այնուհետեւ կռիւը կը չարունակէն բուն իսկ անիծուած Լեւոնի դէմ, որ թէեւ վարանքով եւ անձկութեամբ լեցուած, սակայն կը ճակատէր իրենց դէմ: Ամիր – Մաջլիս, որ առաջապահներու հրամանատար էր, 3000 այրուձիով կը փորձէ լրտեսել Լեւոնի բանակը: Առանձին մէկ երկու հոգիով, ծպտուած կ'առաջանայ անհատատներու բանակին մօտերը: Ցանկարծ ասոնց յարձակումին կ'ենթարկուի: Ամիրի զինուորները տեսնելով իրենց զօրավարը վտանգուած, իսկոյն օգնութեան կը փութան եւ թշնամին հալածելով կ'ազատեն դինքը: Ամիր–Մաջլիս կը դառնայ իր բանակատղը եւ խորհուրդ կու տայ իր ընկերներուն անմիջապէս յարձակումի ձեռնարկել: Գոռում գոչումով, փոթորկի պէս կը խոյանան Լեւոնի բանակին վրայ: Լեւոն ալ իր ընտիր բանակը ճակատ հանած էր, առաջնորդութեամբ Պարոն Վասիլի, Պարոն Օշինի եւ սպարապետին (Կոստանդին), որոնք իր բանակին սիւներն էին եւ մխանգամային անոր յոյսը: Առաջին յարձակումին իսկ կը յաջողի Ամիր–Մաջլիս դերի բռնել սպարապետը եւ միւս բարոնները Օշին ու Նոշին: Մինչեւ երեկոյ պատերազմը կը չարունակուի: Լեւոն փախուստի կը դիմէ իր մնացած բանակով: Գիշերը կը հանդչին: Առաւօտ կը հետապնդեն թագաւորին բանակը: Եւ երբ կը տեղեկանան թէ Լեւոն ամրացած է իր անուն բերդին մէջ, կ'ասպատակեն ամէն կողմ, կ'աւերեն, կը կողոպտեն եւ անթիւ աւար եւ գերի հաւաքած կը վերադառնան իրենց երկիրը: Աւարն այնքան չատ էր որ կեսարիայի մէջ եզ մը կամ արջառ մը երկու դահեկանի կը վաճառուէր, իսկ գեղատեսիլ հայ պատանի մը կամ աղջիկ մը չիսուն դահեկանի (ՀՀ 70–74):

ԼԵՒՈՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆՈՐ ԽՆԴՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ (ՀՀ 75–76)

Պարտութենէն չետոյ Լեւոն ժողովի կը հրաւիրէ իր իշխանները եւ անոնց հետ կը խորհրդակցի թէ ինչ կերպով պէտք էր գերի իշխաններն ազատել: Մեծամեծ ընծաներով կ'ուղարկէ ճարտար դեսպաններ սուլտանին մօտ, կը չայտնէ իր հպատակութիւնը, չանձն կ'առնէ տարեկան կրկին հարկ վճարել վճռուած քանակին վրայ 500 ձիաւոր ալ աւելի արամադրել սուլտանին հրամանին կազմ եւ պատրաստ: Այս պայմանները հաճոյ կը թուին ուլտանին: Իր արքունի հազարապետը Դիւանդեղին կարա Արսլան կ'ուղարկուի Լեւոնի, համաձայնութիւնը կնքելու համար: Լեւոն (Lifon) մեծարանքով կ'ընդունի դեսպանը, կը կնքեն դաշինքը, կը վճարէ 10 հազար դենար բաց մնացած տուրքը եւ կանխիկ 10 հազար վեցամսեայն ալ եւ մեծամեծ ընծաներով ճամբու կը դնէ սուլտանին դեսպանը: Այսպէս կը վերահաստատուի երկու երկիրներու մէջ խաղաղութիւնը: Սուլտանը հրաման կ'արձակէ ամէն կողմ ապահովել առեւտուրի եւ երթեւեկի ազատութիւնը երկու երկիրներու մէջ եւ ազատ կ'արձակէ գերի իշխանները (ՀՀ 75–76):

ԱԼԱՑԻԱ ԱՄՐՈՑԻՆ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ՍՈՒԼՏԱՆ ԱԼԱՑԵԴԻՆԻ ԿՈՂՄԷ (ՀՀ 104–109)

Ալայեդդինի պահակալութեան խնդրոյ-ները վերջանալէ չետոյ, սուլտանը կը հրաւիրէ իր մեծամեծներն իր մօտ եւ կ'ըսէ, այժմ ժամանակն է ուրախութիւններու վերջ տալ եւ պատրաստուիլ պատերազմի: Անատոլիա ձեռք բերինք, կ'ըսեն իշխանները, սակայն կալոնորոս բերդը՝ անդադար բարձունք մը, որուն մօտ երկինք պարզ հարթավայր մըն է, ամրոց մըն է, որ ծովն իբր խրամատ ունի, մարմարի սեպ ժայռ մը իբր պարիսպ, իսկ ցամաքի կողմէ իշխանութիւն մը Սիսի արքայական սահմաններու վրայ: Այսպիսի աթոռանիստ վայր մը կը վայելէ արքայի մը, որ ապաստանարանն է աշխարհի»:

Այս խօսքերը հաճելի կ'ըլլան սուլտանին, եւ կը հրամայէ զօրաժողով ընել եւ յարձակիլ բերդին վրայ: Երկու ամիս անընդհատ կը ռմբակոծեն պաշարող մեքենաները: Բերդին տէրը (Kir Farid) կիւ Վարդ վերջ ի վերջոյ կը տեսնէ թէ դժուարաւ պիտի կարենար ահեղ բանակին առջեւ պաշտպանել իր ամրոցը, պատգամաւորներ կ'ուղարկէ սուլտանին խոստանալով անոր յանձնել բերդը եթէ հաճի իրեն չվնասել, եւ տալ նաեւ պատանդ մը կամ երկիր մը, ուր ինք խաղաղ իր կեանքն անցնել կարենար: Սուլտանն անոր փափաքը կը կատարէ պայմանով մը, որ կիւ Վարդ իր աղջիկը կնութեան տար իրեն, որպէսզի խնամութեամբ աւելի վստահութիւն գտնէր իր մօտ: Համաձայնութիւնը կը կնքուի, կիւ Վարդ իր դուստրերէն մին սուլտանի կնութեան կու տայ, կը յանձնէ ամրոցը եւ վոխարէն կ'ընդունի Աքշէհիրի, Կոնիայի մօտ, Ամիրութիւնը եւ չատ մը գիւղեր իբր կալուած (104–109):

ԱԼԱՐԱՑ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (ՀՀ 109–110)

Ալայիա քաղաքին եւ ամրոցի գրաւումէն եւ վերաշինութենէն չետոյ, սուլտանն իր արշաւանքը կը չարունակէ դէպի Անտալիա: Ճամբան իր ուչադրութիւնը կը գրաւէ Ալարա բերդը, ուր կ'իշխէր կիւ Վարդի եղբայրը, որ սակայն ընդդիմած էր կրօնատուական վիճակը: Սա վախնալով սուլտանի հզօր բանակէն առանց կռուի կը յանձնէ ամրոցն անոր (109–110):

ՁՄՇԿԱԾԱԳԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (ՀՀ 124–126)

Ամիր Ասադեդդին, Գունդստաբլը, որ Մալաթիայի կուսակալն էր, հրաման կը ստանայ սուլտանէն, գրաւել Ձմշկածագ ամրոցը: Ժայռի մը կը նմանի ան, որուն գլուխը կը բարձրանայ մինչեւ երկինք, եւ որուն մէջ կայ կարծես Աստուծմէ յատուկ կերպով սեղծուած քարայր մը: Սաորոտէն կը հոսի գետ մը, որ նեղոսի մը արժէք պիտի չտար: Այս գետին եզերքին կը բարձրանայ քաղաք մը, որ այնպէս անմատչելի եւ անառիկ է, ինչպէս բերդ մը, եւ որուն հիմերն արտաքոյ կարգի ամուր եւ հաստատուն էին: Պայքարի մտնել այսպիսի ամրութեան մը հետ, որուն բարձունքին վրայէն արծիւն իսկ չէր համարձակիր սաւառնիլ, եւ ուր ականատես պետնուր մը ոչ մի տեղ կրնայ դտնել, անհնարին է: Առ առաւելն խոստումներով կամ սպառնալիքներով կարելի պիտի ըլլար այդպիսի վայր մը հպատակութեան յորդորել: Սակայն եւ այնպէս ամէն միջոց պիտի գործադրուի անոր գրաւումն իրագործելու համար:

Սպարապետը դեսպան կ'ուղարկէ անոնց յորդորելու զանոնք առանց արիւնահեղութեան յանձնել քաղաքը, օրինակ տալով մի քանի օր առաջ գրաւուած Կախտա բերդի արիւնահեղ դէպքը Ամիրի մտածը: Սակայն բնակիչներն եւ ոչ իսկ դեսպանին թոյլ կու տան մերձենալու պարիսպին: Այն ժամանակ կը հրամայէ սելջուկ զօրավարն ամրոցը ուժով գրաւել: Ութ օր ութ գիշեր անընդհատ կը չարունակուի ռմբակոծումը, սակայն առայ արդիւնքի: Բերդէն նետերու հեղեղ մը կը տեղար Սելջուկ բանակին վրայ: Սպարապետ յուսահատ վիճակ մը ունէր, եւ չէր գիտեր թէ ինչ միջոցներով հնար պիտի ըլլար գրաւել բերդը: Ձիշդ այդ միջոցին իրեն կը ներկայանայ գեղեցիկ երիտասարդ մը եւ կ'ըսէ, «Անցեալ գիշեր երբ կը չրջէի բերդին չուրջ, նշմարեցի ճեղք մը քարայրին մօտ: Եթէ ականատեսներ այնտեղ զործէ ձեռնարկեն, կարծեմ թէ պիտի յաջողինք գրաւել ամրոցը»: Առաղեղդին անմիջապէս կը հրամայէ 15 քաջ ականատեսներու գործի լծուիլ: Կարճ ժամանակէն մեծ բացուածք մը կը բանան, ուսկից անխուռն ներս կը խուժեն քաջ մարտիկները, մինչ գլխաւոր բանակը նետերու տարափ մը կը տեղացնէր ամրոցին վրայ: Բերդականներու դիմադրութիւնը տակաւ կը նուազէր: Քարայրի բացուածքէն ներս մտնողներու թիւը կ'աւելնար եւ հետզհետէ ամուր վայրերը կը գրաւուէին Սելջուկ բանակին կողմէ: Ամրոցի պաշտպան զօրութիւնը կը տեսնէ անհ վիճակը եւ բանակցութեան կը մտնէ Գունդստաբլի հետ: Բանական արիւնահեղութենէ չետոյ բերդը անձնատուր կ'ըլլայ չաղթողին (ՀՀ 124–126):

ՀՀ 72, ծն. c: Այս բերդի մասին ալ տես Ալիշան, անդ ՀՀ 194:

© National Library of Armenia

ԱՐՇԱԽԱՆՔ ԴԷՊԻ ՀԱՑԱՍՏԱՆ (ԿԻԼԻԿԻԱ) ԵՒ ԲԵՐԴԵՐՈՒ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (ՀՀ 140–142)

Ալայեդդին Քայքոբաղ սուլտանի հրամանով Կիլիկիայի վրայ կ'արշաւեն Մուբարիզեդդին եւ Կոմնինոս զօրավարները: Նեղ կիրճ մը կ'անցնին ու կը մտնեն անտառ մը: Ամէն կողմ բնակութիւններ եւ ամրոցներ կը տեսնեն իրենց առջեւ: Հարկ էր նախ այդ ամրոցները գրաւել, աւելի առաջ չարժելու համար: Առաջին բերդը, որ իրենց առջեւ կը ցցուէր Ջինջին (Ğinğin) էր, անառիկ եւ անմատչելի ամրոց մը: Հրաման կ'արձակուի փուքով պաշարել եւ խոյերով ամբակոծել: Ամրոցի բնակիչները նամակով մը կը պարզեն Լեւոնի[6] իրենց կացութիւնը եւ կը խնդրեն օգնութիւն: Լեւոն (Կոստանդին) կը զիմէ Փրանկներու, որոնք ընդառաջ կու գան անոր կոչին: Մինչ սուլտանին բանակը լեռներու վրայ դրած էր իր բանակատեղը, Լեւոն եւ Փրանկները զօրքերը կը դանուէին հարթավայրի վրայ: Գիշերը խաղաղ կ'անցնի, առաւօտ Սելջուկներու յարձակումով պատերազմը տեղի կ'ունենայ: Երկուստեք յամառութեամբ կը մղուի կռիւը: Երեկոյեան դէմ սուլտանի բանակը կը յաջողի փախուստի մատնել թշնամին: Մեծ աւարով ու գերիներով կը դառնան սելջուկները իրենց բանակատեղին:

Բերդի բնակիչները տեսնելով պատերազմի եղբը կը որոշեն եւ կը խոովին: Ցաջորդ առաւօտ կրօնաւորը մը կու գայ հրամանատարին ու կը խնդրէ իմանալ այն պայմանները, որով պիտի պարտաւորուէին ամրոցն յանձնել իրեն: Մուբարիզեդդին կը պահանջէ յանձնել բոլոր գէնքերն ու ռազմամթերքը եւ մեկնիլ ուր որ կը փափաքին՝ առնելով իրենց հետ, ինչ որ իրենց սեպհականն էր: Կրօնաւորը կը խնդրէ գրաւոր հաստատագիր մը, որ չուտով կը պատրաստուի եւ կը յանձնուի անոր: Իսկոյն ամրոցը կը պարպուի եւ սուլտանի բանակը յաղթութեամբ մուտք կը գործէ բերդէն ներս: Մի քանի օր յետոյ Լեւոնի (Կոստանդինի) պատգամաւորները կու գան յայտնելու իրենց թագաւորին հպատակութիւնն ու խոստումը թէ պատրաստ է տարեկան հազար ձիաւոր եւ հինգ հարիւր աղեղնաւոր տրամադրել սուլտանին եւ կոխուելիք ղրամները յաղթող սուլտանի անունով պատուել եւ պատերազմի տուղանքն ալ կրկնակ քանակով վճարել:

Մալիք Ալ–Ումարա Հայոց թագաւորին պատգամաւորներն ու անոր հպատակութեան թուղթը սուլտանին կ'ուղարկէ, մինչ այդ ինք կը ձեռնարկէ շրջակայ 30ի չափ բերդերը գրաւել: Ալայեդդին յանձն կ'առնէ Հայ թագաւորին առաջարկը, կը ղրուատէ Մալիք Ալ–Ումարի եւ Կոմնենոսի քաջութիւնը: Գրաւած բերդերու կառավարութիւնը կը յանձնէ Սմբատ Քամարեդդինի (ՀՀ 142):

ՇՈՎԵՋԵՐԵԱՑ ԲԵՐԴԵՐՈՒ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ՄՈՒԲԱՐԻԶԵԴԴԻՆ ԷՐՏՈՔՈՒՇԻ ԿՈՂՄԷ (ՀՀ 142–143)

Այն օրերը, երբ Մալիք Ալ–Ումարա Հռոմկղեն Սմբատ Զորան եւ Մուբարիզեդդին Զաւլը դէպի Սողաք եւ Հայաստան կ'արշաւէին, Մուբարիզեդդին էրտոքուշ Աթաբէյ կը դիմէր Շովեզերեայ կողմերը, ուր 40 նշանաւոր ամրոցներ կը գրաւէ, ինչպէս Մարղա, Անդուձէջ, Անամուր, եւ որոնք Փրանկներու ձեռքը կը գտնուէին, այն ժամանակ: Ցաջողով զօրավարը մեծ ունէր յարձակիլ Փրանկներու կղզիին վրայ (Կիպրոս), սակայն սուլտանի հրամանի վրայ կը վերադառնայ Կեսարիա, երբ արդէն ծառերն իրենց աշնան ոսկեճամուկ զգեստները հագած էին (142–143):

ԵՐԶՆԿԱՑ ԵՒ ԱՆՈՐ ԻՇԽԱՆԸ (ՀՀ 143–146)

Մալիք Ալայեդդին Դաւուղչահ իր հօր՝ Մալիք Ֆախրեդդինի մահէն յետոյ, գրաւած էր անոր աթոռն եւ իրեն անցած էր Երզնկան իր շրջակայքով: Այս գաւառն ամենագեղեցիկ ու սիրուն վայրերէն մին է: Եփրատ գետն ընդմէջ կը կտրէ եւ մեղմ զեփիւռը կը համբուրէ անոր հովոցները, որոնք մանուշակներով ու լեռնավարդերով լի են:

Դաւուղչահ թէեւ իմաստութեամբ եւ ամէն գիտութեամբ օժտուած էր, սակայն չէր խորշեր չար գործերէ: Կ'անտեսէր ծերունի խորհուրդը եւ կը ձեռնարկէր իր երկրին ամբրները մի առ մի հալածել ու սպանդել: Մի քանիներ կը նախնարեն փոխանակ հալածանքի ենթարկուելու, կամաւ արտագաղթել: Աւտնք կը զիմեն սուլտանին եւ կը պարզեն իրենց կացութիւնը: Դաւուղչահ իմանալով թէ հալածական ամբրները սուլտանին մօտ պատիւներու արժանացած են, ինքզինք արդարացնելու համար մեծամեծ ընծաներով կը զիմէ կեսարիա, ուր կը գտնուէր Ալայեդդին: Սիրով ու մեծամեծ պատիւներով կ'ընդունուի սուլտանի կողմէ, որ կ'ուզէր այս կերպով զինք ուղիղ ճամբան բերել (143–146):

ԵՐԶՆԿԱՑԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (ՀՀ 148–151)

Դաւուղչահ սուլտանի մօտէն վերադառնալէն յետոյ կը սկսի խորհիլ թէ քանի իր թշնամի ամբրները սուլտանի արքունիքին մէջ մեծ պատիւներու հասած իրենց ծառայութիւնը կը մատուցանեն արքային, զոյժուարաւ կրնար իր աթոռին վրայ հաստատուն մնալ: Այս պատճառաւ կը փորձէ իր կողմը չահիլ Մալիք Աչրաֆը, Մալիք Ռուքնեդդին Ջիհանչահը՝ Մուղիթեդդին Տուղրուլչահի որդին եւ ուիչներ, սուլտանի դէմ քաղելու: Սակայն դաւադրութիւնը երեւան կու գայ: Ալայեդդին մեծ բանակով մը անակնկալ կը մտնէ Երզնկայի սահմանները, վերջ կու տայ Դաւուղչահի իշխանութեան եւ գինքը կ'աքսորէ Աբչեհիր, ուր ան գիտուելիքներով եւ ուսումնասիրութիւններով կը պարապի մինչեւ իր մահը:

ԿՈՂՈՆԻԱՑԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (152–153)

Երզնկայի տէրերէն յետոյ սուլտանը կը հրամայէ Աթաբէյ Երթոքուշի տասուր բանակով մը յարձակիլ Կողոնիայի (Շարին Կարահիսար) վրայ, որուն մալիքն էր Մուղաֆարեդդին, որ վախնալով սելջուկեան ահեղ ուժէն, պատգամաւոր կ'ուղարկէ Աթաբէյին: Առանց պատերազմի յանձն կ'առնէր յանձնել իր քաղաքը, պայմանով որ սուլտանն հաճէր իրեն տալ ապահով վայր մը, ուր նա իր ընտանիքով իր կեանքն անցնէր: Իրեն կը տրուի Քրչհիր (152–153):

Այս աշխարհակալութիւններէն յետոյ սուլտանը կը զիմէ Սեբաստիա: Երզնկայի վրայ կառավարիչ կը կարգէ Ղիասեդդին Քայխոսրով (153): Այս միջոցին երկուստեք դեսպանատնացութիւններ կը կատարուին Ալայեդդինի եւ Ջալալեդդինի միջեւ, մինչեւ որ խնդիրը պատերազմի կը յանդի: Սկիզբը Ջալալեդդին յաղթական էր, սակայն յետոյ Մալիք Աչրաֆի եւ Քամալեդդին Քամեարի առաջնորդութեամբ 1230ին 10 Օգոստոսին սուլտանի բանակը մեծ յաղթանակ մը կը տանի երզնկայի մօտ եւ նաեւ գերի կը բռնէ էրզրումի Մալիքը եւ կը գրաւէ ամբողջ նահանգը: Ցաղթութենէն յետոյ բովանդակ Հայաստանի կառավարութիւնն եւ վերին խնամակալութիւնը կը յանձնէ Մալիք Աչրաֆին ի վարձատրութիւն իր օգնութեան (154–174):

1231ին Զարմաղան Մոնկոլ զօրավարին առաջնորդութեամբ հրոսախումբ մը կ'արշաւէ մինչեւ Սեբաստիայի սահմանները: Որքան ալ Քամալեդդին Քամեար ստուար գունդով անոնց դէմ կ'ուղարկուի, սակայն թաթարներն արդէն մեծ աւեր ու սպանութիւններ գործելէն յետոյ մեկնած էին եւ քաշուած Մուղանի անապատը: Սուլտանն այս մոնկոլական արշաւանքը կը վերագրէր Ախլաթայի վրայ Ռուսաղան դէվոյին սադրանքներուն: Այդ պատճառաւ կը հրամայէ Քամալեդդինի եւ Մուբարակեդդին Զաչնեգիրի (հրամանատարին) մեծ բանակով մը արշաւել Ախլաթի վրայ, վրաստան եւ զայն պատժել: Ի տես սելջուկեան մեծ բանակին թագուհին խոհեմութիւն կը համարի խաղաղութեան բանակցութիւն մտնել եւ նոյնիսկ խնամիական կապերով բարեկամութիւն հաստատել սուլտանի հետ (175–178):

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (ՀՀ 178–184)

Հայաստան յանձնուած էր Մալիք Աչրաֆի, սակայն ան քաշուած էր Դամասկոսի մէջ, իր հաճոյքներուն անձնատուր՝ կարծես մոռցութեան տուած էր Հայաստանը: Միւս կողմէ թաթարական հրոսախումբերը յաճախակի արշաւանքներով կը կողոպտէին, գերի կը վարէին բնակչութիւնը, եւ բովանդակ երկիրն այրեցաւեր դարձած էր: Ալայեդդին կը հրամայէ Քամալեդդին Քամեարի ազատել Հայաստանն այդ հրոսախումբերէն: Հրամանատարը մեծ բանակով մը կը զիմէ Ջալթ (Ախլաթ), ուսկից էմիրներու առաջնորդութեամբ կ'ուղարկէ դէսպան ամէն ուղղութեամբ կ'ուղարկէ դէսպան

[6] Լեւոն վաղուց մեռած էր 1219ին: Այս դէպքերը տեղի կ'ունենան 1225ին, երբ իրականին կիլիկիայի գահին վրայ Թագաւոր մը գոյութիւն չունէր, Զապել փախած էր Սելեւկիա, ամուսինը Փիլիպպոս Թունաւորած մեռած, բովանդակ իշխանութիւնն իր ձեռքին մէջ ունէր Կոստանդին Պայլ, որ յետոյ 1226ին իր որդին Հեթում Զապելին հետ ամուսնացնելով գահ բարձրացուց:

© National Library of Armenia

ղեր, որոնք կարճ ժամանակի մէջ կը մաքրեն երկիրը թշնամի տարրերէն։ Եւ որովհետեւ գրաւուած վայրերն առ հասարակ աւերուած էին, կը ձեռնարկէ վերաշինել։ Առ այդ իրեն առատ առաղձ կը հայթայթէր Ալաթի համար Աղելջեւազ[7] իր առատ կիրովն ու վայտով, զոր բերել կու տար ջորիներով եւ ուղտերով։ Քամալեդդին իրեն յանձնուած կարեւոր գործերը կատարելէ յետոյ կը մեկնի Կարին եւ ապա Կոնիա սուլտանի մօտ։ Անոր հեռանալէն յետոյ Ալալթի կու գան Զհայեդդին, Փերվանէ Թաղեդդին եւ Մուսթաֆա Սաղեդդին բազմաթիւ պահակներով ու վնասուորներով տեղւոյն վրայ կարգ ու կանոն հաստատուն պահելու համար։ Գիւղացիները ու մեծ կալուածատէրերը կրկին իրենց երկիրը կը վերադարձնեն։ Սերմանացու եւ արջառ կը տրամադրեն անոնց, հարկերը կը վերցնեն եւն։ Այս կարգադրութիւններու համբաւը կը հասնի մինչեւ Վրաստան, չատ մը փախստականներ կրկին կը վերադառնան իրենց ծննդավայրերն եւ կը սկսին վերաշինել իրենց հայրենի բունը։ Վերին Հրամանատար կը կարգուի Ախլաթի մէջ Սինանեդդին Քրմազ։ Սա լսելով թէ Դատուանի (Ṭaṭvan) մէջ կը գտնուի Կըրխան (Qyrḫān) խուռրիմ բանակով եւ երկիրն անոր վնասարեր ասպատակներէն ապահով չէր, լոկ ծառայ մը եւ ձիապան մը հետն առնելով Դատուան կ'երթայ եւ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Կըրխանի հետ եւ կը յաջողի զայն համոզել, ճանչնալ տալ սուլտանի վերին իշխանութիւնը, փոխարէնը խոստանալով իրեն եւ իր էմիրներուն այն գաւառները, որոնք կ'երկարաձգուէին մինչեւ Կարնոյ սահմանները։ Այս խմաստով դաշնագրութիւն մը կը կնքուի մէկ կողմանէ խուռրիմ իշխաններու Կըրխանի, Բարակաթի, Ցըլան Նողուխանի, Սարուխանի եւ Քիւչիւկ Սենդուամի եւ միւս կողմէ սուլտանի զօրավարներուն միջեւ։

Յաջորդ օրն իսկ Կըրխան իր հետեւորդներով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Էրզրում, իրեն տրամադրուած երկիրները գրաւելու համար։ Կը հասնին Թողտաւի[8], զալարագեղ մարգագետին մը կը տեսնեն իրենց առջեւ ուր կ'ընկողմանին խոր քունի մէջ եւ ձիերն ալ կ'արձակեն արածելու համար։ Թաթարական հրոսախումբ մը դիչերային յարձակում մը կը գործէ Կըրխանի գունդին վրայ։ Շատերը կը սպանուին, ունացածներն ալ լեռները կ'ապաստանին։ Լուրը կը հասնի Ախլաթ։ Սահիր գունդով մը կը փութայ Էրզրում։ Յրուած ու փախստական գունդերէն վերապրածները կը հաւաքէ եւ կը մխիթարէ եւ գլխաւորները Կըրխան, Բարակաթ, Ցըլան, Սենդուամ կ'առաջնորդէ սուլտանին կեսարիայի մէջ։ Թագաւորն իւրաքանչիւրին մէկ մէկ քաղաք կու տայ իբր աւատ, Կըրխանի՝ Երզնկան, Բարակաթի Ամասիան եւն (178–84)։

1232 Թուին Մալիք Քեամիլ Եգիպտոսի սուլտանը կը ձեռնարկէ արշաւանքի մը դէպի սելճուկեան երկիրները։ Իրեն կ'օժանդակէր Խարբերդի Մալիքը, սակայն յաջողութիւն չի գտներ։ Կրկին կը վերադառնայ Եգիպտոս։ Խարբերդի մալիքը խորհելով թէ սելճուկեան բանակը այժմ իր թիրախը պիտի ունենար իր Խարբերդի իշխանութիւնը, կը խնդրէ մալիք Քեամիլէն օգնական ուժեր։ Որքան ալ իր ցանկութիւնը կը զոհացուի, սակայն տեսնելով թէ սուլտանին բանակին հետ պիտի չկարենար չափուիլ, խաղաղութեան բանակցութեան կը մտնէ Քամալեդդին Քամեարի հետ։ Ներսէմ կը ստանայ սուլտանէն (184–190)։

Քամալեդդին Քամեար այնուհետեւ իր ուժերը կ'առաջնորդէ դէպի Խառան։ Երկու ամսուան պաշարումէ վերջ կը զրաւէ զայն։ Եւ երբ կը վերադառնայ Մալաթիա, կը լսէ թէ ինչպէս մալիք Քեամիլի զօրքերը կրկին գրաւած էին Խառանն եւ սելճուկ պահակազօրքն ու անոնց առաջնորդը դերեվարած Եգիպտոս տարած էին։ Ալայեդդին սուլտան կը փափագէր փոխանակ կրկին Խառանի վրայ քալելու, ձեռնարկել արշաւանքի մը Ամիդի վրայ։ Սակայն Ամիդ անառիկ քաղաք մըն էր։ Քամալեդդինի կարծիքին համեմատ միայն հնարաւոր էր երեք տարուան ընթացքին զայն գրաւել։ Առաջին տարին բոլոր շրջակայ գաշտերն ու արտերն այրել ու աւերել։ Երկրորդ տարին խափանել պարէնի ու օղնական ուժերու մուտքը։ Երրորդ տարին անշուշտ սովէն նեղուած անձնատուր պիտի ըլլային։

Այս ծրագիրն Ալայեդդինի հաւանութեան չ'արժանանար։ Փերվանէ Թաղեդդին, Շարաֆեդդին Երզնջանիի որդին, որ նախանձորդ էր Քամալեդդինի փառքին, կ'առաջարկէ սուլտանին իրեն յանձնել այդ գործը, զոր կը խոստանար վեց ամսէն գլուխ հանել։ Սուլտանէն կը յանձնուի Ամիդի արշաւանքն իրեն։ Սակայն ոչ մէկ կերպով կարող կ'ըլլայ յաջողութիւն մը ձեռք բերել։ Եւ որովհետեւ թագաւորն անպատճառ կ'ուզէր գրաւել Ամիդ բերդը, հրամանատարութեամբ Սահիր Շամսեդդին Իպահանիի նոր բանակ մը կ'ուղարկէ որ նայնպէս չի յաջողիր իր ձեռնարկին մէջ։ Յաջորդ տարին մինչ թագաւորն անձամբ կ'ուղէր գործը ձեռք առնել, կը վախճանի 31 Մայիս 1237ին (190–199)։

(Շարունակելի.)

Հ. Պ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Խարբերդի նահանգին սահմանները են՝ «Հիւսիսէն Էրզրումի եւ Տէրսիմի կուսակալութիւնները, արեւմուտքէն Տիգրանակերտի կուսակալութիւնը եւ անոր կցուած Բալուի գաւառակը (գաւա), հարաւէն Հալէպի կուսակալութեան կցուած Ուրֆայի գաւառը (սանճագ), արեւմուտքէն Սվազի եւ Հալէպի կցուած Մարաշի սանճաղները եւ Ալպիւրթոնի ու Այնթապի գազաները» (Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, էջ 71)։

Ա.

ԱԿՆԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱԹՄԱՑ ՎԱՆՔԸ

Թէեւ այս վանքը Ակնայ շրջանին մէջ կը դրուի (Էնկրիկեան, Բնաշխ. Բուրն. Ա. էջ 28), բայց կը խորհիմ թէ Տիվրիկի Աբեթմնայ վանքին հետ նոյնը պիտի ըլլայ — արդէն Տիվրիկ եւ Ակն իրարմէ չատ հեռու չեն եւ եկեղեցիներու կամ խորաններու մէկուն անունն ալ (Ս. Աստուածածին) կարծես այդ կը հաստատէ։

Ծանօթ է սա Ցիչատակագրութենէն

«Գրեցաւ սա (Ցունաց չարակնոց) ձեռամբ եղկելի սուտանուն կրօնաւորի Պապա Իանի ի վանքս, որ կոչի Նորվանք ընդ հովանեաւ ամենասբուհւի Աստուածածնի եւ մեծ եւ ահաւոր սուրբ Հրեշտակապետացն Միխայէլի, ի վանքն որ կոչի Աթմա, ի սուրբ Գէորժու եւ սուրբ Աստուածածնի (Գրեցաւ ի թուիս Հայոց ՌԼԱ. տարին (1582) կուս էր վերադիրն, իմ հայրապետն Ղնատիոս մետրապոլիտն՝» (Բազմավէպ 1904 էջ 328)։

2. ԱՑ–ԵՈՐԿԻ ԿԱՄ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԿԱՄ ՎԱՆՔ ԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնի վանք գիւղը ունեցած է հայ–հոռոմ բնակչութիւն եւ անոր եկեղեցին եղած է Ա.–Եորկի — Ս. Գէորգ։ Հաւանական կը թուի թէ այս եկեղեցին հին առեն վանք մը եղած ըլլայ եւ գիւղը անկէ առած ըլլայ իր անունը[2] (Հմմտ. Պարսամեան, Ակն եւ անոնք, էջ 123, Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնոյ, էջ 58, Թորոս Աղբար Ա. էջ 124 եւ Քէչեան, Ակն եւ Ակնցիք, էջ 50)։

3. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԱՆԱՊԱՏԸ ԵՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ԿԱՄ ԱՐՄՏՈՒ ՎԱՆՔԸ

Կամարակապ գիւղի Ս. Գէորգ փոքր եկեղեցին կամ մատուռը կոչուած է Անապատ[3]։ Աւրուընէ վանականներու կամ ճգնա–

---

[7] Այս վայրին անունը բնագրին մէջ հաւանաբար ազաւաղուած է, կը ներկայանայ մի քանի տարբերակներով՝ Hâtal – ğur, 'Adilğevaz 'Adeğavaz, Hatulğuz եւն։ Դուզա նախնարած է Hotorğur տրբագրել, որուն ի նպատակ արտայայտուած է մեծ. Հ. Ն. Ակինեան, (տես Անդ էջ 179 ծն. c)։ Սակայն ա–կընդայանի սխալ արտագրութիւն մըն է։ Քամալեդդին կը գտնուէր Ախլաթ, եւ ուր սկսած էր չինարարութեան։ Ախլաթի եւ Խոռոզլուի հեռաւորութիւնը նկատի առնելով ոչ մի կերպով կարելի է հաշտեցնել նման ենթադրութիւն մը։ Muḫtasar մէկ ձեռագիրը հարազատօրէն պահած է ուղիղ ձեւը ایلواد عدل ('Adelğewaz), Ախլաթէ ոչ չատ հեռու, Սիփան լերան սարորը, հին հայոց Արծկէ քաղաքը, ուր բաւարար առուղձ, կիրի եւ փայտի կարող էր գտնել։ Պէտք չունէր չարաթներով հեռու Խոռոզլուէն գայն բերել տալ։

[8] Ṭoğṭab հաւանաբար ազաւաղուած է, ինչպէս ձեռագրական տարբերակները կը վկայեն։ Ախլաթէն դէպի Էրզրում ուղին կ'առաջնորդէ Բաանի դաշտը, որուն սկզբնաւորութեան կը գտնուի Թորդան, կը թուի թէ ուղղելու է Ṭortan որուն մօտ է Oğuz-name f. 265 10 vo طوعطاب ձեւը, զոր ուղղելու է طورطان ի, տես Անդ էջ 182 ծն. a։

© National Library of Armenia

[1] Այս Ցիչատակագրութեան նմժարը նաեւ Ակնոյ կողմը կը խոնարհեցնէ, նկատելով որ այդ տեղերը Հայ–Հոռոմներ կային եւ անուններն ալ յունական դրուած են։

[2] Ըստ Ս. Սարգիսի նուիրուած մատուռ մը։ Սիրուած ուխտատեղի էր։

[3] Արսլանեան Ս. Գէորգ կամ Արմտու վանքի մասին, որ չրջապատուած է լեռնաշղթայով, ունի սա կարեւոր տողերը. «Ս. Գէորգի չարաթացեալը Սարմատնաթի լեռնասարին, բլուրին եւ բլրադաշտակին կուչտին թէ քաղաքին բուսած եւ Խարսերթին բա–